

הפרישה מעבודה כחובת גיל במקורות היהדות*

- כן בג אומר: הפוך בה והפוך בה, דכולה בה; ובה תחזי; וסיב ובלה בה, ומנה לא תזוע, שאין לך מדה טובה הימנה נ] = "הפוך בתורה והפוך בה, שהכל נמצא בתורה, ובה תראה האמת: התעסק בה עד עת זקנה ובלות, וממנה לא תזוע, שאין לך מדה טובה הימנה" [אבות פ"ה מכ"ב]
- דברי בטלה מיגעין את האדם.
(קהלת רבה א')
- אין אדם מת אלא מתוך הבטלה.
(אבות דרבי נתן י"א)

א. מבוא

נושא הפרישה מעבודה כחובת גיל מעסיק רבות את העולם המערבי בשנים האחרונות. למרות שזכות הפרישה מעבודה בהגיע העובד לגיל ההזדקנות והעייפות היתה בבחינת מטרה נכספת בעיני ארגוני הפועלים עשרות בשנים, ועבור זכות זו לחמו קשות, היום, עקב ההתקדמות ברפואה ובהארכת תקופת החיים הפוריים של העובד, נהפכת לעתים זכות זו למקור רעה בעיניו של הפורש מעבודתו. אדם שהתמסר שנים רבות לעבודה, ליצירה ולתרומה לחברה בדרכו, נזרק פתאום החוצה ממקום עבודתו; מרוחק הוא מחברת החברים לעבודה — חסר מעש הוא יושב לו מול מסך טלוויזיה המלא כל ריקן, ומחפש לו עילה לחיות, דרך לתרום, מוצא לדחף היצירה הטמון בו. אדם כזה מגיע בזמן קצר למחלות נפש, עצבון ומרה שחורה, חוסר רצון לחיות ו"למרבה הפלא" — גם להתקף לב. הניתוק והריחוק — אלו הם בעוכרינו. אדם עלוב זה (ובמיוחד כבן לתרבות המערבית של היום, הדוגלת בניכור מערכי העבר, ההורסת את תא המשפחה המצומצם והמורחב) — הוא משולל מערכת ערכים איתנה, והוא מתדרדר והולך. הדוגמאות בספרות המקצועית ובתוך החיים עצמם ידועות, ולמפורסמות לא צריכים ראייה.

* העבודה נתמכה ע"י קרן הזכרון לתרבות יהודית, ניו יורק, ונעשתה גם במסגרת פרויקט השו"ת, אוניברסיטת ברייטלין. מרבית החומר שמקורו בספרי השאלות והתשובות, אותרו ע"י חיפוש ממוכן במחשב האוניברסיטה. עבודות איסוף ותשתית בפעילות הפרוייקט יוזמו ע"י מימון קרן אבות, ועבודות תשתית אלו אמורות לראות אור במסגרת אחרת בקרוב.

מה אומרת ההלכה בנושא זה? מה עמדת היהדות בספרי המחשבה והמדרש בנדון? מהו נסיונו של עם עולם בשאלה זו? נדמה שדווקא כאן ערכי המוסר ונסיון החיים של עם הנצח יש להם מה לומר לאנושות.

הבה נעיין בסוגיית זו.

ב. חיוב פרישת הלויים מעבודתם בגיל 50.

פרישה מעבודה כחובת גיל נזכרת מפורשות בתורה שבכתב, בהקשר לשני ענינים – שירות הלוי באוהל מועד, ושירות הצבאי של בני ישראל במדבר סיני ("כל יוצא צבא בישראל"). נעיין בשני הנושאים הללו כדי לבחון אם מתוך האמור בהם יוצאת הלכה לדורות של פרישה כפוייה עקב הגעה לגיל מסויים, אחיד לכל ציבור-עובדים המאיישים משרה מסויימת. לאחר מכן, נעיין בסוגיית סילוק דיין שהזדקן מתוך שורות הסנהדרין, מתוך סוגיית הגמרא.

כתוב בספר במדבר, בפרשת בהעלותך¹: "וידבר ה' אל משה לאמר. זאת אשר ללויים, מבן חמש ועשרים שנה ומעלה² יבוא לצבא צבא בעבודת אהל מועד. ומבן חמישים שנה ישוב מצבא העבודה ולא יעבד עוד, ושרת את (עם) אחיו באוהל מועד לשמור משמרת, ועבודה לא יעבוד, ככה תעשה ללויים במשמרותם". אם כן, מכאן מקור מובהק לפרישה מעבודה כחובת גיל, וכלשון הגמרא³ – "לויים במומין כשרים, בשנים פסולים", ו"השנים פוסלות בהם". אמנם הגמרא כבר הגבילה את תחולת הגבלה זו לתקופת קיום אוהל מועד בנידודי המדבר בלבד: "כמה דברים אמורים, באוהל מועד שבמדבר, אבל בשילה ובבית עולמים (ירושלים; רש"י) אין נפסלין אלא בקול". היות ותפקידם של הלויים היה לשיר במקלה על הדוכן שבבית המקדש, הפסול העיקרי והיחיד שלהם היה כרוך באכרן נועם הקול, ולא בזקנה. דבר זה נלמד מספר דברי הימים, מהמסופר על חנוכת בית מקדשו של שלמה המלך: "ויהי כאחד למחצצרים ולמשוררים ("אפילו זקנים במשמע"; רש"י). להשמיע קול אחד" ("שצריכין לבשם את קולם שיהא נראה כקול אחד"; רש"י)⁴. אם

1. במדבר ח', כ"ג-כ"ו.

2. במדבר ד', ג' מבואר שעבודתו של בן לוי היא מגיל שלושים, ולא מבן כ"ה שנה כפה. סתירה זו מיושבת ע"י הגמרא כן: "כ"ה ללימוד, ושלושים לעבודה" – חולין כ"ד ע"א. והכוונה ללימוד תורת המוסיקה, הדורשת שנים רבות, ובה עסקו הלויים במקדש בכלי זמר ובמקהלה. לעבודות גופניות כגון שמירה והגפת השערים אין תקופת הכשרה ולימוד של ה' שנים דרושה; כסף משנה, הל' כלי המקדש פ"ג ה"ז, וראה עוד בפירוש הרמב"ן לבמדבר ח' שם, ובאמבזוהא דספרי על הספרי זוטא בהעלותך סעיף כ"ו, וע"ע בספרי לבמדבר שם.

3. וברש"י לבמדבר ד': ב' פחות מגיל שלושים, "לא נתמלא כהו", ולאחר חמישים "כחו מכחיש מעתה", וכך הוא הפירוש לאבות ה': כ"א.

4. דברי הימים ב' ה', י"ג.

כן להלכה הקבועה לדורות הפסול נעוץ בכושר לתפקיד, קרי נועם הקול, ולא בגיל. ואפילו כתנאי המדבר, אין הלוי יוצא מעבודת המקדש, אלא חוזר לתפקידים אחרים, וכדברי הרמב"ם⁵: "זה אינו אלא הזמן שהיו נושאים המקדש ממקום למקום, ואינו מצוה נוהגת לדורות. אבל לדורות אין הלוי נפסל בשנים ולא במומין אלא בקול, שיתקלקל קולו מרוב זקנה יפסל לעבודתו במקדש. ויראה לי שאינו נפסל אלא לומר שירה, אבל יהיה מן השוערים".

לאור קביעה זו, אין פלא שהרמב"ם לא מנה מצות "ולא יעבוד עוד" שבפרשת בהעלותך כאחת מתרי"ג המצוות שבתורה – הרי שאין היא לדורות. הרקע לדבר: בהקדמת הרמב"ם לספר המצוות שלו, הוא מונה "יד שורשים" שהם קני-מידה לקבוע מצוה כאחת ממצוות התרי"ג (613) של תורת משה. בשורש השלישי שלו אנו למדים: " שאין ראוי למנות מצות שאין נוהגות לדורות. דע כי אמרם (מכות כ"ג ע"ב) תרי"ג מצות נאמרו לו משה בסיני, מורה (מלמד) על היות זה המספר מהמצוות הנוהגות לדורות, כי מצוות שאין נוהגות לדורות, אין קשר להן בסיני... לפי שעיקר התורה היה בסיני".

קדם לרמב"ם במנין המצוות, מחבר ספר הלכות גדולות שחי בתקופת הגאונים⁶, ברשימת התרי"ג המהווה פתיחה ומבוא לספרו, ושם, למרבה הפלא, מופיע איסור הלאו ד"לא יעבוד עוד" כ"לוי לא יעבוד עוד"⁷. על קביעה זו יצא קצפו של הרמב"ם ובמפורש הוא חולק על דעת הבה"ג (=בעל הלכות גדולות) במצוה זו ועל מצוות מעין אלו, "שלא היו נוהגות כי אם במדבר"⁸.

דרכו של הרמב"ן להגן על הבה"ג מטענותיו של הרמב"ם, ובהגותו לספר המצוות כאן⁹ הוא מעלה את הטיעון הבא, ומתוך דבריו נלמד גם על הגדרת איסור לא תעשה זה של "לא יעבוד עוד". לדעתו, הבה"ג סבור שאכן לאו זה "היא מצוה נוהגת בכל הדורות, כל זמן שיצטרכו חלויים לשאת משא בכתף". ואף שהרמב"ם הסתייע מדברי הגמרא בחולין הנ"ל, שבתקופת משכן שילה ובבית המקדש בירושלים איסור זה לא שרר, טוען הרמב"ן שכין תקופה לתקופה האיסור כן חל. וכלל גדול בידינו, אם בגלל סיבה מיוחדת של העדר תנאים מסוימים מצוה איננה ישימה בתקופה כל שהיא – ארוכה שתהיה – עדיין נחשבת המצוה הזאת מצוה לדורות, ונמנית היא בתוך חשבון התרי"ג, שהרי רוב המצוות הקשורות בבית המקדש אינן נתנות לכיצוע כיום, בהיעדר המקדש בעוה"ר, ועדיין גם לדעת

5. רמב"ם הל' כלי המקדש פ"ג ה"ח.

6. זהות המחבר שנויה במחלוקת, אם הוא ר' יהודאי גאון, ראש ישיבת סורא בשנים 761-757, או ר' שמעון קיארא; עיין ש. אסף, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' קס"ה ואילך.

7. סי' קס"ד בתוך לארין שבמלקות ארבעים.

8. רמב"ם סה"מ, שורש ג' שם.

9. בד"ה (ג) וכן מה שיחשבו, וע"ע בהערות ר' חיים העליר לסה"מ לרמב"ם שלו, בשורש ג' שם, הערה 10.

הרמב"ם הן נחשבות מצוות לדורות (למרות ההפסקה של כ-2000 שנה, אין זו אלא תקופה ארעית חולפת).

ממשיך הרמב"ן ומסביר את תחולת האיסור בשעת המסעות במדבר: "כי בהיותם במדבר, מפני תדירות משא לא היו מביאין הלוי הזקן לשיר ולשאר עבודות, כדי שלא יבוא לידי לישא בארון, ולא היה נכנס אלא לנעילת שערים ולעבודת בני גרשון (טעינת העגלות), שאינם עבודת פנים, אבל משנכנסו לארץ לא נפסלו אלא ממשא הארון בעת שנסעו ממקום למקום".

נסביר את דבריו. במערכת העבודה בבית המקדש, הכוהנים היו ממונים על הקרבת הקרבנות ושאר העבודות הקשורות בזה, ואילו תפקיד הלויים היה לסייע בידי הכוהנים, לשיר במקהלה על הדוכן בשעת הקרבת קרבנות ציבור הבאים בתורת חובה, ולשמור את המקדש לבל יקרב זר או טמא¹⁰. ידוע שהמשכן בו שרתה השכינה בתוך בני ישראל בנדודיהם ארבעים שנה במדבר סיני היה בכחית מקדש מתפרק ומיטלטל. במדבר, בנוסף על תפקידים אלו, על הלויים היה לטלטל את המקדש המפורק וכליו ממקום למקום, מתחנה לתחנה. אמנם הכוהנים הם אשר עשו את הפירוק וההורדה אף כיסו את כלי הקודש ב"בגדי תכלת", כי אסור היה ללוי לנגוע בחפצי קודש אלו, ואף לראותם¹¹.

אם כן, אומר הרמב"ן, במדבר, כתנאי הטלטול והמשא בכתף הקשים, מובן למה התורה אסרה על הלוי להמשיך לעבוד, כי התפקיד המרכזי היה הנשיאה בכתף, ולוי זקן אינו כשיר לוי^{11*}.

ומה לגבי איסור השירה? כמין גזירה וסייג יש כאן. לו התירה התורה שירות הלוי בעבודת הפנים – כגון השירה – אזי יש לחשוש שמא ישתתף אותו הלוי גם במשא. ברם, עבודה בחוץ, כגון הגפת השערים (= שמירה) מותרת בלוי זקן גם במדבר. כאמור, המצב לדורות השתנה, וכתנאי מקדש ניח (לא נייד) – כגון בתקופת שילה וכל שכן בבית העולמים אשר בירושלים, אין מגבלה כזאת חלה כלל. כך דעתו של הרמב"ם. ואילו לפי הבה"ג (ע"פ הסברו של הרמב"ן), אם יבוא מצב בו יצטרכו לשאת את כלי המקדש בכתף, אולי כגון זו שלפני ביאת הגואל¹², הגבלה

10. רמב"ם הל' כלי המקדש פ"ג ופ"ד. עיקר תפקיד הלוי הוא, אם כן, להיות שורר או שוער (שם פ"ג ה"ב). וראה גם בספר החינוך, סי' ש"צ במהדורת הרב שעוועל.

11. ראה שמות פרשת תרומה, פרק כ"ה ואילך, על המשכן. על סדרי הפירוק והטלטול, ראה במדבר פ"ד, וראה עוד בסה"מ לרס"ג ל"ת רי"ב – רי"ד, ח"ב עמ' רל"ה.

11*. כמו כן, אין כבוד לה' שבצבא העבודה הפיזית שלו יצטרכו להעביד זקנים; ראה ספר אור הישר להגר"ש הילמן לסוגיית הגמרא חולין כ"ד ע"א, בד"ה למדנו מלויים.

12. "שאינן לנו בטחון שלא ישאו (הלויים) עוד ארון בבנין הבית או במלחמות העתידות לפני מלך המשיח, כמו שעשה פנחס במלחמת מדין... האל יזכנו לראות": רמב"ן שם. אגב, מחלוקת גדולה בעיקר מצות נשיאת הארון בכתף, על מי מוטלת. יש אומרים שמצוה זו מיועדת לכוהנים דווקא, ורק כתנאי דור המדבר שם היה מחסור בכוהנים יותר להכניס לויים לנשיאה זו. זוהי

זו של גיל חמישים תחול, מכאן הרי שזו מצוה לדורות, אבל רק במצב של נשיאת הארון.

ועוד מחלוקת ישנה כאן, שכן לדעת רש"י בפירושו לתורה שם, חוזר הלוי בגיל חמישים לשיר, שלא כדעת הרמב"ן הנ"ל. ועוד סבור רש"י, שמכאן ואילך על הלוי בן חמישים לשמש כמייעץ לאחיו, עקב נסיונו הרב כעבודה¹³. לסכם, גיל החמישים כקביעה לפרישה מעבודה, נקבע רק עבור הלויים בתנאי הניידות ונשיאה בכתף שבמדבר (— ואולי לדורות אם יחזור המצב של נשיאה בכתף), ובגיל זה חוזר הלוי לעבודות קלות יותר — טעינת העגלות, או אף לשיר (לדעת רש"י, ואילו לדעת הרמב"ן אין לו לעבוד עבודת פנים כלל, שמא יבוא גם לעבוד בנשיאה בכתף האסורה עליו), ואף לתפקיד ייעוץ (רש"י). אם כן, מכאן מקור לפרישה מעבודה כחובת גיל, וזה בעצם המקור הקדום ביותר¹⁴, אבל אין פרישה זו קשורה בתנאי העבודה הרגילה של הלוי, אלא במצב חריג, כמעט חד-פעמי במדבר, וגם שם המדובר לא בפרישה טוטלית מעבודה, אלא בהעברה לתפקיד אחר, קל יותר מבחינה פיזית, אבל לא פחות חשוב^{14*}. ועוד, בגיל זה, משמש הלוי המנוסה כיועץ, שכן "ושרת את אחיו הלויים" מתפרש ע"י רש"י כבעל עצה להם. לומר, אין הפסול מעבודה פיזית קשה מוציא את הלוי מלשמש בתפקידים קלים יותר מבחינה פיזית, אבל חשובים ואחראים אולי יותר מבחינה שכלית (ייעוץ) או רוחנית (שירה, לדעת רש"י).

יצוין, שממקור זה לא ניתן ללמוד על תשלום או תמיכה, כגון הפנסיה של ימינו, שכן במדבר הלוי לא קיבל שום תמיכה — מעשר תבואה הריהו מצוה ממצוות התלויות בארץ ישראל, ואילו במדבר התפרנסו כולם מלחם שמים הוא המן.

דעתו של הרמב"ם (סה"מ מ"ע ל"ד), וכתוצאה ברור שאין מגבלת גיל החמישים של הלוי לדורות, הרי שאין המצוה שלנשיאה מיועדת ללוי לדורות כלל. הרמב"ן חולק עליו, ולדעתו המצוה על הלוי לדורות; ראה השגות הרמב"ן לשורש ג' שם. למרות הגנתו זו של הרמב"ן על דעת הבה"ג, אין הרמב"ן עצמו מונה לאו זה ברשימת המצוות שלו, שבסוף חלק הלארץ של סה"מ לרמב"ם. בספר המצוות רבינו סעדיה גאון ל"ת ר"ד, עמ' רל"ג-ר"מ נמנה לאו זה (ראה בפירושו ריפ"פ לשם), וכן הוא בווהר הרקיע, לאו קט"ו. גם דעת רבינו דניאל הכבלי היא שזוהי מצוה לדורות; מעשה נסים סי' ב'.

13. רש"י בהעלותך, במדבר ח', כ"ה; רש"י אבות פ"ה מכ"א, וזה לדעת רש"י המקור לאימרת התנא "בן חמישים לעצה". וראה עוד בפירושו הרא"ם לרש"י במדבר שם באריכות, ובמדרש הספרי זוטא לבהעלותך שם מבואר כדעת רש"י, שחוזר הלוי בן הנ' להיות שורר (ע"ש בספרי זוטא בהעלותך, סעיף כ"ו, ובפירושו אמבוהא דספרי לשם).

14. עיין מ. עמית, קורות הגונטולוגיה, ירושלים תשל"ח (עבודת גמר בכיה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית ו"הדסה", ירושלים), עמ' 91.

ג. השיחרור מחובת השירות הצבאי.

ממקור אחר המופיע אצל מפרשי המקרא, יוצא שוב עקרון של פרישה מתפקיד כחובת גיל, והכוונה לשירות בצבא המלחמה של בני ישראל במדבר. בפסוק מבואר רק גיל התחלתי של השירות, "מבן עשרים שנה ומעלה"¹⁵, ואילו סוף תקופת השירות הצבאי לא מבואר מתוך הכתוב. אולם, היות והציווי למנות את עם ישראל הזכרים במדבר נאמר בפירוש "כל יוצא צבא בישראל"¹⁶, ניתן לבדוק את סוף תקופת-הגיל שבמנין זה. איתא במסכת בבא בתרא¹⁷: "אמר רב אחא בר יעקב, לא נגזרה גזירה (למות במדבר, ולא להיכנס לארץ ישראל), לא על פחות מבן עשרים ולא על יותר מבן ששים". מהיכן למדנו גיל הששים? מערכין¹⁸. בנדרי הערכים דובר באדם הנודר את הערך הממוני של פלוני או של עצמו לטובת בית המקדש, וסכומים סטנדרטיים נקבעו בפסוק בהתאם לגיל. והנה תקופת הגיל החשובה בערכין הרי היא מבן עשרים ועד בן ששים. אם כן, אחרי שהכתוב אומר "ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מקרב העם"¹⁹, הרי שתקופת הגיל היא מבן עשרים ועד גיל ששים. וכן נמצא בפירוש במדרש במדבר רבה²⁰, וכן הוא במפרשי המקרא²¹. אולם לא מצאנו מגבלות אלו בספרי ההלכה לדורות, כגון בספר היד החזקה של הרמב"ם²². הסבר לזה נמצא בדברי הנצי"ב בפירושו לספר במדבר²³. מספר יוצאי הצבא בישראל, שש מאות אלף ושלושת אלפים וחמש מאות וחמישים, וגיל השירות מבן עשרים ועד ששים, היו בבחינת דרישה חד-פעמית להשראת

*14 לדעת רש"י אין ירידה בחשיבות, משא"כ לדעת הרמב"ן ברור שיש ירידה בחשיבות עבודת חוץ לעומת עבודת פנים — העורך.

15. במדבר א', ג'.

16. שם.

17. ב"ב קכ"א ע"ב.

18. ויקרא כ"ז. בב"ב שם: "ולא יתר מבן ששים, גמר 'ומעלה' 'ומעלה' מערכין".

19. דברים כ"ו, ט"ז.

20. במדבר רבה ה', ב'.

21. הרמב"ן למדבר כ"ו, ס"ד: "כי הם עיקר ימי האיש, כענין האמור בערכין, ואז הוא יוצא צבא בישראל, ולא מששים ומעלה"; וראה עוד בספורנו למדבר א', מ"ה, ובאברבנאל לבמדבר א' שם. וע"ע במפרשי הספרי פרשת שופטים קצ"ז, על כל הנ"ל, ובדברי הגרש"י ז"ל, לאור ההלכה, המלחמה, פרק ג' מי ומי ההולכים, גיל הזיקנה, ובהרב ג. אריאלי, משפט המלחמה פ"ד, גיל השירות הצבאי, עמ' ל' — גיל הפרישה מהשירות. ועיין עוד במדרש הגדול במדבר א', ג', כל יוצא צבא בישראל, ובמדבר רבה י"א: ו'.

22. לאור ההלכה שם, בד"ה איזהו גיל המלחמה.

23. העמק דבר לבמדבר א', א', ומעין זה כתב גם האלשיך שם. וכבר כתב הרמב"ן בפירושו לבמדבר א': ג', שאין הכוונה ב"צבא" לגרודי מלחמה דווקא, אלא "כל אסיפת עם תקרא צבא", וע"ע בסוף ביאורו לפסוק. וע"ע בזהר ריש פרשת במדבר (ק"ז ע"ב): "כמה חיילים אינן דאורייתא (בני ישראל) כמה חיילים אינן דמשכנא (חיילי המשכן, היינו הלוויים)". מכאן שהכוונה לצבא עוסקי תורה.

השכינה בקרב הולכי המדבר, ולכן המספר הזה – ששים רבוא – תמיד נשאר קבוע במניני המדבר, כמין חיל מצב קבוע במספר חייליו. או, אם תרצו, מעין "מנין" להשראת השכינה בעת תפילה בציבור, כך, שאין הדרישות הללו לדורות. וכנראה גיל הגיוס אמור להקבע בכל פעם ע"י המוסמכים לכך²⁴. אם כן, לדעתו של הנצי"ב, קביעת הגיל הזו היתה רק לשעה לצורך השראת השכינה, ואמנם משקפת עובדת-גיל מסוימת, אבל מכאן ועד פרישה כפוייה מעבודה רחוקה הדרך.

ד. פרישת חכם מן הסנהדרין.

נעיין בסוגיית פרישת חכם משורות חכמי הסנהדרין עקב הזדקנות. והנה במסכת סנהדרין²⁵ למדנו: "אין מושיבין בסנהדרין זקן וסריס ומי שאין לו בנים. רבי יהודה מוסיף אף אכזרי". הראשונים הסבירו שהטעם לפסול זה נובע מחוסר רחמנות הדרושה כתנאי לדון בדיני נפשות (על דיני ממונות ראה להלן). רש"י אומר: "ששכח כבר צער גידול בנים ואינו רחמני". בשיטה זו עומד גם הרשב"א: "סיבת הזיקנה – האכזריות"²⁶. ר' מאיר הלוי אבולעפיה מפרש: "זקן – לפי שדעתו קצרה עליו ואינו רחמני, וכן הסריס"²⁷. לכאורה הרי שלדבריו פסול זה תלוי בטבע הזיקנה, ולא דווקא בשיכחת צער גידול בנים. ויש שהבינו שכך סובר גם הרמב"ם, הכותב: "אין מעמידים בכל הסנהדרין לא זקן מופלג בשנים ולא סריס, מפני שיש בהם אכזריות, ולא מי שאין לו בנים, כדי שיהא רחמן"²⁸. הרי שלדעת הרמב"ם קיימים הבדלי אופי בין מי שאין לו בנים, החסר מידת הרחמנות בצורה מספקת לדון דיני נפשות, לבין הזקן שהוא אכזרי²⁹.

עדיין יש לברר למה שינה הרמב"ם בלשונו מהאמור בגמרא? בש"ס כתוב שה"זקן" פסול, ואילו ברמב"ם מופיע "זקן מופלג בשנים"? עיין בדברי הרמב"ם בקובעו דרישות לחכמי הסנהדרין מעלה התשובה לכך: "וצריך להשתדל ולחפש

24. עיין רמב"ם הל' מלכים פ"ד פ"ח ובספר משפט המלוכה לגר"י גרשוני שם. להבנתו, זכות הגיוס שמורה למלך ועליו להפעיל הגיוס בהתאם לצרכיו, והחיוב לשרת נובע ממצות שום תשים עליך מלך, ע"ש באריכות. המנחת חינוך סוף סי' תקכ"ו מצייין שאין הרמב"ם פוסק כך להלכה, ואין לו ביאור על כך.

25. סנהדרין ל"ו ע"ב.

26. שו"ת הרשב"א ח"ו סימן קצ"א.

27. יד רמ"ה לסנהדרין שם.

28. רמב"ם הל' סנהדרין פ"ב ה"ג.

29. ר' בנימין רבינוביץ-תאומים, "זקני דיינים", התורה והמדינה כרך ט"ז, תשי"ח-תשי"ט, עמ' נ"א-נ"ב. וע"ש עוד שרוצה לחדש בשיטת ר"ח להוריות ד' ע"ב שזה תלוי בכושר הולדה. ובאמת, הלשון בפירוש המשניות לרמב"ם להוריות פ"א: "מ"ד הוא זקן שלא ראה בנים אינו כשר לדיני נפשות, לפי שהוא אכזרי ולא ירחם על בני אדם, לפי שאינו יודע אהבת הבנים". ברם ביד החזקה אין חילוק זה מובא, וכידוע דברי הרמב"ם במשנה תורה (היד החזקה) הם עיקר כנגד דבריו בפירוש המשנה.

שיהיו כולן בעלי שיבה...³⁰ הרי של הידור גדול נחשבת סנהדרין המורכבת מבעלי שיבה, והידור זה עומד לכאורה בסתירה לפסול הזקן משיבתו בסנהדרין. גם כאן יש מקור לרמב"ם במסכת סנהדרין³¹: "אמר רבי יוחנן, אין מושיבין בסנהדרין אלא בעלי קומה ובעלי חכמה ובעלי מראה ובעלי זקנה וכו'". מסביר הלחם משנה, אם כן, בכדי ליישב את הסתירה בין דרישת בעלי השיבה ובין פסול הזקן, הסיק הרמב"ם שבפסול דובר בזקן מופלג בשנים, מעבר לגיל השיבה³².

מהם הגילאים הללו? במסכת אבות מבואר³³ שגיל השיבה הוא שבעים, וכן נפסק להלכה בשלחן ערוך יורה דעה³⁴: "מצוה לקום מפני שיבה, דהיינו בן שבעים שנה". אם כן יש מקום לומר שפסול השנים הוא בגיל שמונים-תשעים, לפי שיטת הרמב"ם³⁵.

האם מגבלה זו חלה גם לגבי דיני ממונות? לפי דעת רוב רבני דורנו שעסקו בנושא הזה, לא³⁶. אם כן, זקן מופלג ייפסל מלדון רק בדיני נפשות, אבל עדיין יתפקד בשורות הסנהדרין בדיני ממונות. מניין נלמד דין זה? מדין המסית³⁷.

30. רמב"ם שם, הלכה ו'.

31. סנהדרין י"ז ע"א.

32. לחם משנה לרמב"ם שם, ה"ג.

33. אבות סוף פ"ה. אמנם בכתבי האר"י נאמר שיש להדר ולקום בפני זקן בגיל ששים; עיין בן איש חי, שנה ב', פרשת כי תצא סעיף י"ב, ובשורת יחזקאל דעת ח"ג סי' ע'.

34. ספק הגיע לגיל שבעים, יש לקום מלפניו מדין ספק מדאורייתא לחומרא; יחזקאל דעת שם. ולפני אשה זקנה בת שבעים ג"כ חייבים לקום; ספר חסידים סי' תקע"ח, שו"ת בית יהודה ח"א חיו"ד סי' כ"ח, שו"ת הלכות קטנות ח"א סי' קנ"ד, שו"ת יחזקאל דעת ח"ג סי' ע"ב; "אבל כבודן של נשים להחבא... כל כבודה בת מלך פנימה" — ס"ח שם. גם נשים חייבות לקום; עיין בכל המקורות הנ"ל. ועיין עוד בשו"ת שבט הלוי חיו"ד סי' ק"ד.

34. שו"ע יו"ד סי' רמ"ד סעיף א'.

35. התורה והמדינה שם, עמ' נ"ד, ע"פ סוגיית הגמרא גיטין כ"ח ע"א כיון דאיפליג איפליג, וברש"י שם, וראה עוד בשו"ע אה"ע סי' קמ"א סעיף ס"ח, וברש"י ז"ל, לאור ההלכה, "הזקנה", עמ' ק"פ.

לפי הגר"ר מרגליות, המינוי לכניסה לסנהדרין יחול מגיל חמישים, ע"פ הגמרא בחגיגה י"ד ע"א — מכאן שאין ממנין מתורגמן על הציבור פחות מכן חמישים — ומכאן לשיטת התיקוני זוהר חכ"א (נ"ו ע"א), שבן חמישים לזקנה; ראה מרגליות הים לסנהדרין י"ז ע"א ול"ו ע"ב, ובספרו נפש חיה חאו"ח לסי' תקע"ו סעיף ב'.

36. ראה דברי הגר"י נסים בשו"ת יין הטוב חחו"מ סי' ה' ע"פ מאמרו בהתורה והמדינה, "בשאלת גיל הפרשה בסנהדרין ובדיינים", קובץ ז"ח' עמ' כ"א-כ"ח (מתיר בדיני ממונות), ובהערת העורך הגר"ש ישראלי להתורה והמדינה קובץ ז"ח', בהערות למאמרו של הרב נסים, ובהערותיו לקובץ ט"י, עמ' תקפ"ד-תקצ"ז, ובספרו עמוד הימיני סי' ה' (מתיר לדון דיני ממונות בישיבתו בסנהדרין), ובמאמרו של הרב רבינוביץ-תאומים הנ"ל (האוסר).

37. הרב רבינוביץ-תאומים, שם עמ' ס', בשם הקרית ספר להלכות סנהדרין שם.

בספר דברים למדנו³⁸ שאדם המסית ומדיח את רעהו היהודי "לאמר, נלכה ונעבדה אלהים אחרים אשר לא ידעת אתה ואבותיך", אזי מצוים אנו להמית את המסית והמדיח, כמובן לאחר משפטו בסנהדרין, ללא רחמנות: "לא תאבה לו, ולא תשמע אליו, ולא תחוס עינך עליו ולא תחמול ולא תכסה עליו". עונשו עונש מוות, "כי בקש להדיחך מעל ה' אלוקיך... וכל ישראל ישמעון ויראון, ולא יוסיפו לעשות כדבר הרע הזה בקרבך". מן הפסוק "לא תחמול", לומדת הגמרא עקרון — בדין המסית יש להושיב דיינים ללא רחמנות, ומכאן שבכל יתר דיני נפשות יש מצוה אחרת — לרחם³⁹. ומכאן לפסול חסר-הרחמנות בדיני נפשות. אבל, כאמור, יתפקד הזקן הזה לדעת רוב הפוסקים בדיני ממונות. אם כן גם כאן מדובר על העברה מתפקיד, לו אין לזקן הכישור הנפשי המיוחד, לתפקיד קל יותר, אליו הוא עדיין מתאים, ולא בפרישה מוחלטת מן העבודה⁴⁰.

יודגש, שלמרות שמלשון הגמרא "אין מושיבין", ולשון הרמב"ם "אין מעמידין", משמע איסור של מינוי לכתחילה, הכוונה שגם אדם שהושב בסנהדרין שלא בהיותו זקן והזדקן, יסולק מלדון בדיני נפשות⁴¹.

אם כן, גם מכאן נובע עקרון של הפרישה כחובת גיל, אבל רק מתפקיד מיוחד, והחכם הזקן ממשיך לטפל בנושאים אחרים — דיני ממונות — להם יש לו כשירות לרון.

ה. סיכום ביניים.

נסכם את שלושת הנושאים הללו, בהם משתמע פסול לתפקיד עקב גיל: הלוי במשכן, החייל בצבא ה' — (בשני אלו מדובר רק בתקופת נדידת בני ישראל במדבר סיני, ולפי פשטות הדברים, לא לדורות) הפסול בשני המקרים נובעים כנראה

38. דברים י"ג, ז"י"ב.

39. וראה עוד במדבר ל"ה, כ"ד-כ"ה "ושפטו, העדה... והצילו העדה", העוסק בדיני נפשות של הרוצח.

40. אמנם מצאנו במקורות אחרים שהזקן נחשב דווקא כרחמן — עיין מכילתא בשלח, פסוק ה' איש מלחמה — הקב"ה "נגלה בסיני זקן מלא רחמים", וכן הוא במכילתא יתרו ע"פ אנכי ה' אלוקיך. ומכאן עוד ראייה לחילוק הרמב"ם בין זקן הכשר לשיבה בסנהדרין לבין זקן מופלג בשנים הפסול; ראה מרגליות הים לסנהדרין ל"ו ע"ב, אות ז'.

איסור הזקן הוא רק לכתחילה, ואם אין מישהו אחר המבורך בחכמה ובכשרון כמו זקן זה, אזי האיסור נדחה; דינא דחיי לסמ"ג עשין צ"ז מאת בעל הכנסת הגדולה, מובא במרגליות הים לסנהדרין ל"ו שם, אות ה', ושו"ת רב פעלים ח"ב חח"מ סי' ד'.

41. שו"ת הרשב"א ח"ו סי' קצ"א, חידושי רבינו יונה לסנהדרין שם, רש"י לסנהדרין שם לדעת הרשב"א, שו"ת שבות יעקב ח"א סי' צ"ט, שו"ת חיים שאל ח"א סי' פ"ט בד"ה והנה אפשר, שו"ת רב פעלים שם בד"ה שוב אחר; הכל דלא כמאירי לסנהדרין שם.

מירידה בכוחות הגוף לפי גיל ממוצע. גם הפסול של חכם מחכמי הסנהדרין שהזדקן, נוגע רק לדיני נפשות ולא לדיני ממונות. אם כן, גם כלוי וגם בחכם לרוב הדיעות, מדובר בהעברה מתפקיד לתפקיד קל יותר, פחות טובע, אבל לא פחות אחראי.

אין בידינו ידיעות על החייל המזדקן, אם המשיך לשרת בחפקידי סיוע ומפקדה או היה פטור לגמרי מכל שירות שהוא. כאמור, מגבלת השנים בחייל לא הובאה להלכה ע"י הרמב"ם.

לעומת המקורות הללו, קיימים מקורות רבים בש"ס ובפוסקים המצביעים על עקרון הפוך, שאין לפסול אדם מתפקיד מחמת גיל, אלא אך ורק מחמת אי-תיפקוד, ירידה בכוחו ומאי-התאמה לתפקיד מבחינה אישית. נעיין במקורות אלו.

ו. חובת פרישת הזקן מתפקידי כהונה ושררה.

על גילו של הלוי הנפסל לעבודה כבר דנו באריכות לעיל*, ולהלכה לדורותו אנו נוקטים שהפסול היחידי הוא קלקול הקול עקב זקנה. מהו הדין לגבי הכהן המזדקן, מתי הוא נפסל לעבוי בבית המקדש? בסוגיה מפורשת במסכת חולין (בעצם אותה סוגיה שהובאה בהערה 2 לעיל לגבי הלוי), יוצא שפסולו של הכהן נקבע בהתאם לבדיקה גופנית. בלשון הברייתא המובאה בחולין⁴², כהן כשר לעבודה בבית המקדש "עד שיוקין". "עד כמה? אמר רבי אלעא אמר רבי חנינא, עד שירתת", ומפרש רש"י: "ידיו ורגליו רותתין מאין כח". בהמשך הסוגיה שם, רבי חנינא נותן לנו מבחן ומבדק כושר, שהוא בעצמו בגיל שמונים עדיין עמד בו: "כל שעומד על רגלו אחת וחולץ מנעלו ונועל מנעלו". רבי חנינא ייחס כושרו המיוחד לטיפול הטוב והמסור של אמו: "חמין ושמן שסכתני אמי בילדותי, הן עמדו לי בעת זקנותי". אם כן הכהן עובד כל זמן שגופו כשר לעבודה, כמו הלוי.

יתירה מזו מצאנו. אם דובר באדם המכהן בקודש או בתפקיד "שררה" ("מינוי"), קיים איסור לסלק אותו ממשרתו, כל זמן שהוא מתפקד ככושר. ואלו דברי הרמב"ם⁴³: "מעלין משררה לשררה גדולה ממנה, ואין מורידין אותו לשררה שהיא למטה ממנה, שמעלין בקודש ולא מורידין, ואין מורידין לעולם משררה שבקרב ישראל אלא אם סרח"⁴⁴. לומר, רק אם נמצא פסול מוסרי (או חוסר כושר לתפקיד) אצל העובד מותר לסלק אותו מתפקידו. ברוח הדברים הללו נפסק שאי אפשר

* פרק ב'.

42. חולין כ"ד ע"א וע"ב.

43. רמב"ם כלי המקדש פ"ד ה' כ"א.

44. שו"ת הריב"ש סי' רע"א בד"ה שנית, וכדבריו נפסק להלכה בשלחן ערוך יורה דעה סי' רמ"ה סעיף כ"ב בדברי הרמ"א ובמקורות רבים נוספים.

להוציא רב ממשרתו⁴⁵, וחזן ממשרתו⁴⁶, מלך, חכם, שופט, מוהל, גבאי⁴⁷ — ככולם אין להוציאם ממשרתם כל זמן שאין בהם פסול⁴⁸. וכבר האריך הגרא"י הכהן קוק להוכיח שאין זכות לסלק רופא ציבורי ממשרתו, והוא הדין לשמש בית הכנסת ולכל מינוי ציבורי הכרוך עם כבוד או חכמה ורק בפסיקת בית דין על פי טענת פסול הנמצא בו, ניתן לסלק⁴⁹. זכותו של העובד להמשיך בתפקיד נובע מהטעמים הבאים: מטעם חשד — שלא יאמרו הבריות שפסול נמצא בו⁵⁰, מטעם חזקה⁵¹, מטעם התקדשות לתפקיד⁵², ומעם מעלין בקודש ולא מורידין⁵³. אמנם יש להדגיש שמדובר כאן במינוי שררה סתם, ללא התניית תקופת השירות מראש. כאשר קיימת התנייה מראש — הדין ישתנה כמוכח כפי שיתבאר בפרק הבא.

45. ועיין עוד בשו"ת חת"ס חחר"מ סי' כ"א.
46. שו"ת הרשב"א ח"א סי' ש', וכך נפסק בשו"ע אור"ח סי' נ"ג סעיף כ"ה וראה להלן הערה 50.
47. עיין שו"ת מהרש"ם ח"ד סי' ק"ז.
48. כנה"ג לאור"ח סי' נ"ג הגב"י בד"ה ה"ה לכל שררה, ע"ש למקורותיו. לגבי שמש בית הכנסת, עיין פ"ד רבניים ח"ד סי' ר"ו.
49. שו"ת אורח משפט חחר"מ סי' כ', וראה עוד בפסקי דין רבניים ח"ג סי' צ"א. לדעת הגרא"י, כל משרה התלויה בחכמה ולימוד נחשבת כשררה; שם.
50. ע"פ הגמרא דגטין סי' ע"ב: "מערכין (מניחים לחם העירוב) חצרות של שבת בבית ישן (ולא משנים להניח בבית אחר), מפני דרכי שלום". ומפרש רש"י שהבריות יחדשו בכני החצר שמטלטלים בלי ערב, אחרי שאין הערב במקומו הרגיל, אבל ר"ת מפרש שיחדשו לבעל הבית שנתפס בגניבת הלחם (תוס' ד"ה אלא משום חשדא). להלכה מובאות שתי השיטות — ראה שו"ע אור"ח סי' שס"ו סעיף ג' ובמשנב"ר שם ס"ק כ"ז. בשו"ת הרשב"א ח"ה סי' רפ"ג מצוטטת הגמרא הנ"ל לענין סילוק חזן ממשרתו, וע"פ הגמרא הזאת מסיק הרשב"א שם שאין לסלק החזן, ללא פיסול (ע"פ שיטת ר"ת). תשובתו זו הובאה בכ"י לטור אור"ח סי' נ"ג, וע"פ נפסק להלכה בשו"ע אור"ח שם, סעיף כ"ה.
51. עיין לדוגמא שו"ת הרדב"ז ח"א סי' י"א, שו"ת שרידי אש ח"ב סי' ט"ו, שדי חמד, ערך חזקה, שו"ע חו"מ סי' קמ"ט ברמ"א, שו"ע אור"ח סי' קנ"ג סעי' כ"ב, וכהנה וכהנה.
52. ע"פ דברי הירושלמי שבת פ"ב ה"ג, "קרבן (של חצר המשכן), שזכה להתן בצפון (ע"י השלחן), לא יינתן בדרום (ע"י המנורה)". טעם זה שייך גם באדם התופס מצוה מעצמו, ללא מינוי: שו"ת ריב"ש סי' רע"א, ובשרידי אש שם, בד"ה טעם שלישי: "ועכ"פ יוצא שיש חזקה מיוחדת במצוה ולא מטעם מינוי ושררה, וגם במקום דלא שייך חשדא"; ע"ש באריכות.
53. יומא י"ב ע"ב, כהן גדול שאירע בו פסול, יעבוד אחר תחתיו. כהן גדול חוזר לתפקידו בהטהרו, ואותו אחר אינו יורד להיות כהן הדיוט ש"מעלין בקודש ולא מורידין". וראה עוד בשו"ת חיים ביד לר"ח פלגי סי' ס"ב. ואם דין זה דאורייתא, ראה בהגהות המרש"ם ליומא שם. על מעמד השוחט, ראה שו"ת רב פעלים ח"ג חחר"מ סי' ו' (המנהג שמתמנה לעולם, ואין לסלקו ללא טעם מספיק), וכן הוא בשו"ת באר יצחק חיו"ד סי' ג', ובשו"ת עין יצחק ח"א חיו"ד סי' א'. למרות המנהג הנזכר בהלכות ארץ ישראל לאלדד הדני, אין לסלק שוחט שהגיע לגיל שמונים שנבדק ועדיין הוא ככושר; עיין פ"ת ליו"ד סי' א' ס"ק י"ב ובכ"פ החיים שם

ז. סיום שירות עקב מנהג מדינה או תנאי סמוי.

מהו הדין במקרה של היעדר תנאי לתקופת שירותו של שכיר בתפקיד שאינו של שררה, כאשר הוא נתקבל לעבודה לתקופה בלתי מוגדרת מראש, לפרק זמן "סתם"?

בשאלה זו אין אנו עוסקים במינוי ציבורי או בשררה, אלא בהסכם חוזי בין מעביד לבין עובד, ללא ההתניית פרק זמן מסויים. מצאנו מחלוקת בדבר אצל אחרוני האחרונים. המהרי"א⁵⁴ ענול, הדברי מלכיא⁵⁴ והחזון איש⁵⁵ סבורים שניתן לפטר את העובד לאחר תום יחידת הזמן המשמשת כבסיס לתשלום – לומר שכיר חודש ניתן לפטר רק בתום כל חודש אבל לא באמצעותו, שכיר שבוע בסוף כל שבוע, אבל לא באמצעותו, וכו', או כדברי החזון איש, "דסתמא אין דעת בעל הבית לכך שיהיה קשור לפועל זה כל הימים".

לעומתם, סבור רבי משה פיינשטיין שמן הסתם, שוכרים פועל לעולם, כל זמן

ס"ק י"ח.

אם דין הסילוק בחזקה בעשיית המצוה שוה לדין הסילוק ממינוי ומשררה או לא, עיין בשו"ת הרדב"ז הנ"ל ובשו"ת שרידי אש הנ"ל בד"ה טעם שלישי.

אם הציבור רוצה להקטין את משכורת השוחטים, עקב הוצאות וחובות ציבוריים, ואם לא יסכימו השוחטים יפטרם ויביאו חדשים במקומם, הדין עם השוחטים; שו"ת נדיב לב לרבי חיים דוד חזן חו"מ סי' נ"ג, מובא בשו"ת רב פעלים שם וד"ה ואחרי כתבי.

אם הקהל רוצים בחזן אחר במקום החזן המחזיק במשרה, כי קולו של השני ערב מן הראשון, אי אפשר לסלק הראשון. ברם, אם הקהל מוכן לשלם משכורתו של הראשון מלאה, וגם את השני, אזי ישרתו השניים; עיין שו"ת מהרל"ח סי' ע"ט ושו"ת לחם רב סי' ב'. ולדידי קשה טובא כי הרי בגמרא ביומא שם מבואר שאין המחליף זוכה למעמד שווה לכהן גדול, היינו שירשחו השניים כשני כוהנים גדולים, מחמת איבה, וצ"ע. וראה ברכות דף כ"א לדרך הפתרון למעמדם של רבן גמליאל הנשיא ור' אלעזר בן עזריה שהחליפו.

למקורות נוספים לנושא סילוק אדם המחזיק בשררה, ראה ורהפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, ח"א עמ' 238 ואילך, ובעמ' 169 שם.

54. שו"ת דברי מלכיא ח"ג סי' קנ"א, ח"ה סי' רט"ו; מובא בורהפטיג שם, 233-238, עיין במיוחד בעמ' 236-7; שו"ת מהרי"א ענול סי' י"ג שם, מובא בורהפטיג שם, עמ' 240.

55. חזון איש ב"ק סי' כ"ג עמ' פ"ד; מובא בורהפטיג שם, עמ' 237, ובפסקי דין רבניים ח"ג סי' צ"א בד"ה בשכר פועלים. ניסו הפוסקים למצוא בית אב לשאלה זו מדין המקבל על עצמו לזון את חברו סתם, האם יכול המתחייב לחזור בו אחרי יום אחד של הזנה, למשל, או שמא התחייבות זו משמעה לעולם. מחלוקת ראשונים בדבר: הרשב"א והר"ן סבורים לעולם, והרא"ש סבור שאפילו יום אחד מספיק. הרמ"א מכיאתי הדיעות, מבלי להכריע ביניהם; ראה חו"מ סי' סעיף ג'.

שהעבודה מצויה ואין סיבה רצינית לפסול העובד מלהמשיך בתפקידו⁵⁶. לכל הדיעות כולן, אם יש מנהג במקום זה המלמד על תנאי הזמן בשכירות הפועלים, ברור שאומדים דעתו של נותן העבודה כמתאים לנהוג במקומו⁵⁷. כי "סתמא אצלו (אצל המעביד) הוי כהתנו לעולם"⁵⁸. גם מנהג בית החרושת או אפילו מנהג נותן העבודה בעצמו יחייב במקרה זה⁵⁹. בדיעה זו עומדים כל הפוסקים כולם⁶⁰.

לפי זה, אם מנהג המקום גורס שעל העובד לצאת מעבודתו כתום תקופת זמן ידועה, או בהגיעו לגיל מסוים, אין לעובד זכות כלשהי לתבוע ממעבידו להמשיך בתפקידו מכח הדין. אדרבה, הדין עם המעביד. עקרון זה עולה מצרור של מקורות, המדגישים שגם אם דובר במינוי ציבורי או שררה, בהם חל האיסור מעלים בקודש ולא מורידים, אין הדין הזה חל במקום שהמנהג המקומי מלמד אחרת. נביא חלק מן המקורות⁶¹.

ראשית, כבר ראינו לעיל שלוי בן חמישים נפסל מנשיאת הארון, למרות שזו בשבילו ירידה. ועוד ראינו מדין הדיין בשורות הסנהדרין שהזדקן, וכבר עמדנו שההלכה ברורה במקרה זה, שמעבירין אותו מתפקידו (אם אין אחר המסוגל לתפקד כמותו, משאירים אותו). וכן ראינו אצל ממלא מקומו של הכהן הגדול בעבודת יום הכיפורים, שבחזרת הכהן הגדול לכשירות בתפקיד, אזי מסתלק השני ממשרת הכהונה הגדולה. מכל המקומות הללו עולה שאין האיסור להוריד בקדושה חל כשדובר בכניסה לתפקיד מראש על דעת תקופת עבודה מוגבלת⁶². ובעצם, בפירוש

56. שו"ת אגרות משה חח"מ ח"א סי' ע"ה. לדעתו אין לרמות דין שכירות הפועלים לדין ההתחייבות לזון הגיל (הערה קודמת), כי אומד הדעת מחייב שכל זמן שהעבודה מצויה, אין בעל הבית מתכוון לפטר עובד המשרת כדבעי.

57. כי "מנהג מבטל הלכה", ירושלמי ב"מ ריש פרק השוכר את הפועלים, וע"ע במאמרי "מנהגי החמרים והספנים והסוחרים בפסיקה ההלכתית", בספר מנחת אהרן, ירושלים תש"ס, עמ' 189-198, ובהרחבה, בספרי הביטוח בהלכה, תל-אביב תש"מ, פרק ב', ומשם למקורות.

58. אגרות משה שם בר"ה והנה כ"ז.

59. שם.

60. ראה הערות 54, 55, 57.

61. ראה שו"ת ציון לנפש חיה לייטער סי' כ"ז, בתשובה ארוכה מאת אביו של המחבר, הוא ר' נתן נטע לייטער, ראב"ד דקהילת לבוב.

62. ראיות נוספות: מדין שוכר בית לשם תפילה, שאין לו לאותו בית המשמש לתקופה ארעית כמקום תפילה דין של בית כנסת (שו"ע או"ח סי' קנ"ד סעיף ב'); ארון קודש שנתרם רק לשמש עד שייבנה ארון קודש קבוע, אינו מתקדש (שו"ע שם, בדברי הט"ז ס"ק ד'); מנהג הסמיכה, שניתן להסמיך חכם להוראה גם לתקופה מוגבלת (רמב"ם פ"ד מהל' סנהדרין ה"ט), ועוד: הכל מובא בשו"ת צל"ח שם.

פסק הרשב"א בנדון שלנו, ואלו דבריו⁶³: "עכשיו נהגו כל הקהילות למנות אנשים על כל צרכי הציבור לזמן, ובהגיע הזמן, יצאו אלו ונכנסים אחרים תחתיהם... בין שנטליו עליה שכר, בין שאין נוטליו עליה שכר. ואפילו לא קבעו להם זמן, סתמן כפירושן, אחר שנהגו כך, והמנהג כהלכה". כלומר כל המינויים הציבוריים כולם, בין כאלו הנותנים שכר טירחה, בין כאלו שהם שלא על מנת לקבל פרס, למרות האיסור להוריד מקדושה חמורה לקדושה קלה, תנאי הזמן תקיף, ואפילו בלי תנאי מפורש, אם המנהג במקום כן, דיו⁶⁴. פסקו זה של הרשב"א הובא להלכה בשלחן ערוך⁶⁵.

נסכם את הדברים עד עתה. אם דובר במקום שאין בהסכם העבודה תנאי מפורש, או בהיעדר מנהג המקום (או מקום העבודה, וכדומה) פועל הנשכר לעבוד אצל בעל הבית ניתן לפיטורים בתום תקופת היסוד שנקבעה לתשלום שכרו⁶⁶. אם הוכנס תנאי לחוזה העבודה, או קיים מנהג ארצי, מקצועי, מקומי או ארגוני, תנאי זה או מנהג זה מחייב, ואין לעובד שום טענות או זכויות, ואפילו במינוי של שררה. אחרת, אין להוריד אדם ממשרה של שררה, ללא קלקול מוסרי או ליקוי בכושר לתפקיד.

ח. הדגם האידיאלי של חקיקה הקובעת את מועד הפרישה.

עדיין נותר לנו לדון בשאלה העקרונית, שאלה בעצם שאפנו להגיע: האם רצוי לחקוק, לתקן, להנהיג או להתנות יציאה מהעבודה כתובת גיל, כמצב אידיאלי, או שמא הדגם הנאות ביותר הוא של המשכה בעבודה, כל זמן שכוחות הגוף ובריאותו מאפשרים זאת? כלומר, למרות שהמנהג או התנאי תקיף מבחינת הלכה, אין זה עדיין מביא למסקנה שזוהי הדרך הטובה ביותר, ממבט של תורת ישראל, על אורת חייו של האדם מישראל.

והנה מצאנו מחלוקת מעניינת בנושא זה, בין קיסר רומי אדריינוס, שחיק טמיא, העריץ והאכזרי, ולבין יהודי פשוט עובד אדמה, זקן בן מאה שנה⁶⁷. באחד הביקורים שלו בארץ ישראל, טייל אדריינוס בשכילי טבריה וראה זקן אחד אשר חפר חפירות לנטוע עצי תאנה. אמר לו הקיסר: "זקן, זקן, אם יגעת בבוקר, בימי נעורייך, כדי שיהיה לך מה לאכול לעת זקנה, 'לא חשכת' — אל תייגע עצמך בימי החשך לעת הזקנה — שלא תזכה ממנו". השיב לו היהודי: "אני עבדתי בנעורי

63. שו"ת הרשב"א ח"ה סי' רפ"ג.

64. גם נימוק בחשד לא חל כאן, היות והמנהג כך ומפורסם הוא, לא יבואו לחשוד ביוצא מתפקיד, שכן כולם יוצאים מתפקידם בבוא הזמן; רשב"א שם.

65. עיין שו"ע או"ח סי' נ"ג סעיף כ"ו, ובדברי הרמ"א לשו"ע יו"ד סי' רמ"ה סעיף כ"ב.

66. כך לרוב הדיעות. פרט לזו של בעל האגרות משה (הערות 54-56 לעיל).

67. ויקרא רבה כ"ה, ג', ובמקביל בקהלת רבה פ"ב פט"ו, ובתנחומא לויקרא שם. הטקסט מתורגם מהשפה הארמית.

ואוסיף לעבוד בימי זקנתי, וה' הטוב בעיניו יעשה. אם אזכה, אני אוכל מהם, ואם לא, כשם שיגעו לי אבותי, כך אני יגע לבני".

ממשיך המדרש ומספר, שהקיסר ביקש ממנו שאם אמנם יזכה לראות פרי מנטיעותיו, שיבוא ויבשר לו לקיסר, וכך באמת היה. אדריינוס התרשם עמוקות וכיבד את הזקן מאד ואף העניק לו סכום כסף ניכר. כששאלוהו החצרנים מה ראה על ככה, השיב אדריינוס: "בוראו כיבדו, אני לא אוקיר אותו".

מכאן שאין לו לאדם העוסק ביצירה ובתרומה כל ימיו, להפסיק לעת זקנותו מפעילות חיובית זו, ולשבת בטל. זוהי השקפת בעל המדרש, לעומת זו של קיסר רומי הרואה ביגיעה בעת הנעורים אמצעי לצבירה ואגירה לקראת עת הזיקנה, כלומר: יגיעה לצרכים אישיים ואנוכיים בלבד, כך שבעת הזיקנה הגיע הזמן לנוח מעבודה⁶⁸. מידה טובה זו נלמדת מהקדוש ברוך הוא בעצמו: "אמר הקב"ה לישראל, למדו ממני. ככיכול אני צריך (לפירות)? שנאמר ויטע ה' אלוקים גן בעדן מקדם"⁶⁹.

מסקנה: דחף פנימי מוסרי וקדוש ליצירה והטבה לזולת, דוחף את האדם מישראל להמשיך בעבודת יצירה גם מעבר למגבלה של גיל, כל זמן שכוחו בו, בריאותו תקינה וכשירותו לתפקיד לא לקתה. התשובה, החולה והבלתי-כשיר לתפקיד יצא מעבודתו בהתאם למנהג המקום או לתנאי החוזה, ויזכה בתמיכה כספית בהתאם למקובל כיום, במסגרת פניסה ממלכתית או פרטית וכדומה. ברם מעד הכל, ערך חיובי הוא הרצון לעבוד

ט. תקופת הפנסיה: לימוד תורה מול המשך תעסוקה שגרתיית.

לסיום, נעסוק בשאלה שכיום נהפכת לאקטואלית ביותר. אדם הזכאי לצאת לגמלאות, ובהנחה שסדר הפרנסה הנהוגים כיום (פנסיה, וכו') מספיקים בידו

68. המדרש מבוסס על הפסוק "כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל": ויקרא י"ט: כ"ג, וביתר הדרשות שנאמרו על הפסוק הזה נלמד הערך החיובי שבעבודה, ובמיוחד בנטיעת עצי מאכל, ע"ש. בפירוש יפה תואר שם כתוב: "המעשה הזה בא ללמד כי גם בימי הזיקנה, טוב לאדם לנטוע עצי מאכל, אף כי אין תקוה לנפשו. כי יאכל מהם, אבל הוא צריך להכין לדור הבא, כאשר דור העבר הכין לפניו". וברוח זו אמרו חז"ל (יבמות ס"ב ע"ב): "רבי יהושע אומר, נשא אדם אשה בילדותו, ישא אשה בזקנותו, היו לו בנים בילדותו יהיו לו בנים בזקנותו, שנאמר (קוהלת י"א) 'בבוקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ירך, כי אינך יודע איזה יכשר, הזה או זה, אם שניהם כאחד טובים'. רבי עקיבא אומר, למד תורה בילדותו, ילמוד תורה בזקנותו, היו לו תלמידים בילדותו, יהיו לו תלמידים בזקנותו, שנאמר: 'בבוקר זרע את זרעך וגו'".

69. בראשית ב', ח': סיום זה הוא בתנחומא שם.

לחיות ברמת חיים מכובדת ונאותה, ללא הזדקקות לבריות⁷⁰, ואותו בן אדם הינו בר-אורין המסוגל לעסוק בלימוד התורה, להקדיש מזמנו הפנוי הרב, לאור יציאתו מעבודה, ללמוד תנ"ך ותלמוד, הלכה ואגדה – כל אותם מקצועות קודש אשר נמנעו ממנו עקב עול הפרנסה במשך שנות עבודתו, ומה עליו לעשות? והנה עינינו רואות כיום תכניות רבות ויפות לפנסיונרים – "שיבות", "כוללים", שיעורים ולימוד בצוותא בבית הכנסת ובבית המדרש – ותפארת בחורים אבותם⁷¹, והרי שחכמים קבעו לנו כלל גדול בהזדקנות: "תלמידי חכמים, כל זמן שמזקינים, חכמה נתווספת בהם, שנאמר 'בישישים חכמה ואורך ימים תבונה'⁷², ועמי הארץ כל זמן שמזקינים, טפשות נתווספת בהם"⁷³.

או, כדברי רבי עקיבא: "למד תורה בילדותו, ילמוד תורה בזקנותו; היו לו תלמידים בילדותו, יהיו לו תלמידים בזקנותו"⁷⁴. והשאלה היא: האם החיוב לעסוק ביישובו של עולם ולהתפרנס מעמל כפיים קודם גם לעיסוק בתורה בצורה מוגברת ובדיעה פנויה? מצד אחד, הלוא כמשניות רבות בפרקי אבות למדנו על המעמד הרוחני הרם של מלאכה ויגיעת כפיים. "אהוב את המלאכה", אמר שמעיה, "ושנא את הרבנות"⁷⁵. ומדגיש רבינו יונה בפירושו לאבות שם: "כי הבטלה מביאה את האדם לידי שעמום, והיא (השעמום) מידת החולי... כי ביגיעה יהיה לו מנוחה". אם כן, מטעמי בריאות הנפש והגוף, וגם מטעמי פרנסה, אין לאדם לשבת בטל ללא

70. "לעולם ירחיק אדם עצמו מהצדקה, ויגלגל עצמו בצער שלא יצטרך לבריות, וכן ציוו חכמים, עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות, ואפילו היה חכם מכובד והעני, יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ואל יצטרך לבריות"; שו"ע יו"ד סי' רנ"ה סעיף א', ועיין פסחים ק"ג ע"א – פשוט נבלה בשוק וקח שכר ואל תאמר כהן אני, אדם גדול אני וכו' (בתרגום מארמית). מאידך, על התמיכה הציבורית בלומדי תורה ובמרכיצי תורה, עיין בשו"ת דבר שמואל סי' קל"ח, מובא במשנה ברורה ביה"ל סי' רל"א שכוח"ז דרך זו היא כשרה, ולא דנים אפשר מאי אפשר. וראה עוד ברמב"ם סוף הלכות שמיטה ויובל.

71. אמנם תכניות כאלו לאשה הפנסיונרית כוששות לבוא אבל עם הגידול המואץ במוסדות תורה לבנות ישראל בדורנו ברור שיבוא גם יום הגמלאית בקרוב, והניצנים כבר נראו בארץ. ברור שלאשה העיסוק במשפחה – בבניה, נכדיה ואף ניניה – טבעי ומצוה. גם הנטיה הפנימית למפעלי חסד דורשת את שלה. כן הוא בשו"ת חוות יאיר סי' קל"ד. וכבר אמרו חז"ל: "סכתא בבית סימה (אוצר) בבית"; ערכין י"ט ע"א.

72. איוב י"ב, י"ב.

73. שבת קנ"ב ע"ב.

74. יבמות ס"ב ע"ב.

75. אבות פ"א מ"י. רבנות מתפרשת כשררה ושלטון; ע"ש במפרשי המשנה.

עבודה. כך מנמק רבינו יונה את דברי המשנה הזאת⁷⁶.
 וכן אומר רבן גמליאל, בנו של רבי יהודה הנשיא: "יפה תלמוד תורה עם דרך
 ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון, וכל תורה שאין עמה מלאכה בטלה וגורת
 עון"⁷⁷. הכוונה בדרך ארץ היא לעיסוק בפרנסה⁷⁸, ולמלאכה⁷⁹. ומעיר רבינו יונה:
 "ולא יעמד בטל לעולם פן יתענג ורם לבבו ושכח את ה' אלקיו, כענין שנאמר
 'וישמן ישורון ויבעטו'⁸⁰. לומר, היושב בטל ללא עבודה מגיע גם לידי גאווה
 וכפירה בכורא העולם הזן ומפרנס לכל.

אם כן, מתוך המקורות הנ"ל עולה ש"אם אין דרך ארץ, אין תורה", בתנאי כמוכך
 ש"אם אין תורה, אין דרך ארץ"⁸¹. אם כן, דרך כפולה מבוארת בדברי אבות, של
 עיסוק בתורה לשם התעלות רוחנית ועבודת הבורא, אבל הערך של המלאכה
 והעיסוק בפרנסה ראוי לו לאדם בכדי שלא יצטרך לבריות וידרדר למצב של גניבה
 ואף לפריצות⁸², למחלות גוף ונפש, הנובעים מהשיבה כבטלה, ואף בסופו של
 הדבר מביא חוסר-מעש בענייני דרך ארץ ופרנסה לביטול תורה, ועלינו "לאהוב
 את המלאכה"⁸³.

עם כל זה, כל נשכח שעול תלמוד תורה גדול הוא, וכדברי הרמב"ם: "כל איש
 מישראל חייב תלמוד תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם כגופו בין בעל יסורין, בין
 בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כוחו, אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזור
 על הפתחים, ואפילו בעל אשה וכנים, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה,
 שנאמר והגית בו יומם ולילה... ועד אימתי חייב לתלמוד תורה, עד יום מותו"⁸⁴. אם
 כן עול התורה גדול הוא, ועון ביטול תורה חמור הוא⁸⁵. אמנם היות והקדוש ברוך

76. פירוש רבינו יונה לאבות שם.

עקרון זה יוצא מדברי המשנה במסכת כתובות (פ"ה מ"ה), העוסקת באשה עשירה שהתחנתה
 והכניסה לבעלה עבדים ושפחות רבים. האם היא יכולה לשבת בטל מעבודות הנשים, עקב
 העבדים הללו? "רבי אליעזר אומר, אפילו הכניסה לו מאה שפחות כופה (אותה ע"פ דין תורה)
 לעשות בצמר, שהבטלה מביאה לידי זימה... רבן שמעון בן גמליאל אומר... שהבטלה מביאה
 לידי שיעמום". וכן נפסק להלכה ברמב"ם ובשלחן ערוך; רמב"ם הל' אישות פכ"א, שו"ע
 אה"ע סי' פ'.

77. אבות פ"ב מ"ב.

78. פירוש הרמב"ם לשם.

79. פירוש רבינו יונה לאבות שם.

80. דברים ל"ב, ט"ו.

81. אבות שם פ"ג מ"ז, בדברי ר' אלעזר בן עזריה.

82. "כי בהעדר, יצר לו, ויגזול ויזנה"; פירוש הרמב"ם לאבות פ"א מ"י.

83. המקורות בנושא המלאכה רבים הם, והסתפקנו במועט; וע"ע בספר שערי תלמוד תורה לר'
 יהודה לוי, שער ו', עמ' קפ"ה-רמ"ז, ובתורה שלמה לפרשת יתרו, כרך ט"ז, לפסוק ששת ימים
 תעבוד, ובמילואים י"ד וט"ו שם.

84. רמב"ם הל' ת"ת פ"א ה"ח וה"י.

הוא חקק בעולמו שעל האדם להתפרנס, כבר ראינו לעיל שדרך כפולה הומלצה ע"י חז"ל בפרקי אבות, בכחינת אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך⁸⁶. אולם אם אין שום צורך בפרנסה, לאור חסכוניות חיים או תכנית פנסיה ממלכתית או פרטית⁸⁷, ובהנחה שבעיית עמל הגוף בתור התעמלות התורמת לבריאותו של הגוף ניתנת לפתרון אחר – התעמלות רגילה, הליכה, שחיה, וכדומה⁸⁸ – האם בכל זאת יש לאדם הזה להמשיך בחיי עבודה, או עליו לפרוש ולהתמסר ללימוד התורה?

והנה מצאנו בפירוש דון יצחק אברבנאל לתורה⁸⁹, שמנין שבעת ימי הבריאה מרמז לשנותיו של האדם, שהן כשבעים שנה, יום לעשר שנים. מצות השמיטה בשנה השבע מרמזת אם כן, לכך שלאחר עשר שנים של ילדות ועוד חמישים שנה של עבודת האדמה, על האדם לשבות ולנוח מעמל כפיים ומעבודת האדמה בעשר השנים האחרונות שבחיי, "ואז תדבק הנפש עם בוראה ותעזוב העסקים הגשמיים". לומר אם לא עכשיו, אימתי יתכונן האדם להחזיר את נשמתו לבוראה בצורה מעולה ומשובחת מבחינה רוחנית. ומכאן ואילך ינהוג האדם בקדושה.

ובעצם, הרי שפרנסה היא בגדר מצוה, ואם כן הרי שכלל גדול הוא בידינו ועל פיו ניתן לפסוק הלכה זו: "תלמוד תורה שקול כנגד כל המצוות. היה לפניו עשיית מצוה ותלמוד תורה, אם אפשר למצוה להיעשות על ידי אחרים, לא יפסיק תלמודו, ואם לאו יעשה המצוה ויחזור לתורתו"⁹⁰. לומר, אם לא חסר בשוק העבודה מי שיחליף אדם זה, וברור שאין הוא תורם לחברה תרומה מיוחדת, אזי עליו להתמסר לעיסוק בתורה, כאמור כל זמן שפרנסתו מובטחת. מאידך, על האדם שאין לו תחליף לשקול היטב בהפסד פרישתו. לדוגמא נשאלתי בענין בעל בית חרושת אחד אשר נתן פרנסה לעשרות פועלים במקום מסויים, ואם היה יוצא לפנסיה, אזי מקור

85. "והיא עיקר חיי הנפש, ואין העולם מתקיים אלא בשביל התורה... והתורה מצלת לאדם מן היסורים ומכל פגעים רעים כעוה"ז וכעוה"ב... שכר ת"ת גדול מכל המצוות, ולכן עונש בטולה גדול מכל העוונות"; ע"פ דברי החפץ חיים בספרו שמירת הלשון שער ג', הוא שער התורה (בדילוגים), וראה עוד בספר בנין עולם (יצא לאור בעילום שם המחבר) ובנפש החיים ל' חיים מוולוז'ין, שער ד'.

86. ע"פ קהלת ז', י"ח וע"ש בפירוש הספורנו, ועוד.

87. תכנית ביטוח פנסיה או ביטוח חיים עם אופציית פנסיה לעת זיקנה מומלצת ע"י בעלי ההלכה: "אבל אולי יקל (הביטוח) מעליו שלא יצטרך לעבוד הרבה להניח שישאר לעת זקנתו... הוא דבר טוב וראוי גם לאנשים כשרים, יראי השי"ת ובוטחים על השי"ת"; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ב סי' קי"א, ועיין בספרי, הביטוח בהלכה, פ"י, עמ' 141.

88. "מצוה להנהיג עצמו במידה טובה והנהגה טובה לשמור בריאותו, כדי שיהיה בריא וחזק לעבודת הבורא יתעלה"; משנה ברורה סי' קנ"ה ס"ק י"א בשם הטור. וכבר האריך הרמב"ם בחשיבות ההתעמלות לבריאות הגוף (הלכות דיעות פ"ד הי"ד, וע"ש בכל הפרק). הכל מובא בנשמת אברהם לר"ר אברהם סופר אברהם, חאו"ח סי' קנ"ה ס"ק ב'.

89. פירוש אברבנאל לפרשת בהר (ענין השמיטה), בד"ה הדרך הב'. גם ענין היובל מרמז לרעיון זה, ע"ש.

90. שו"ע יורה דעה סי' רמ"ו סעיף י"ח, וראה עוד בשערי תלמוד תורה שער ה'.

פרנסתם היה נעלם. שיקול זה, שאיננו קל, גרם לו להמשיך לאחר מועד פרישתו מחיי העבודה, כמה שנים, עד אשר נגמר כוחו ועזה תשוקתו לשיפור עצמו ע"י תלמוד תורה⁹⁰.

וראוי להזכר בדבריו של בן זומא⁹¹ שראה אוכלוסיה גדולה של ישראל, בעומדו "על גב מעלה בהר הבית, אמר... ברוך שברא כל אלו לשמשני. הוא היה אומר, כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול, חרש וזרע וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה, ואח"כ אכל, ואני משכים ומוצא כל אלו מתוקנין לפני. וכמה יגיעות יגע האדם הראשון עד שמצא בגד ללבוש, גזו ולבן ונפץ וטוה וארג, ואח"כ מצא בגד ללבוש, ואני משכים ומוצא כל אלו מתוקנים לפני. כל אומות (יש גורסים "אומנויות"; רש"י ע"פ הירושלמי שם, פ"ט ה"א) שוקדות ובאות לפתח ביתי, ואני משכים ומוצא כל אלו לפני. ההתמחות והמסחר הרב-גווי מקילים על חייו של האדם בהרכבה, לעומת דורות ראשונים, ועל כך יש לברך את הבורא, על התיקון החברתי והכלכלי, על ההקלה בחיים, וכל איש תורם את שלו המיוחד לטובת הכלל הלאומי ואף הבינלאומי.

י. ערכה המיוחד של עבודה יצרנית בארץ ישראל.

במיוחד בארץ ישראל השאלה הנ"ל קשה. והנה החתם סופר בהתייחסו לשאלת עבודת הקרקע בארץ ישראל קובע בפשטות ובהדגשה: "שהעבודה בקרקע מצוה משום ישוב ארץ ישראל להוציא פירותיה הקדושים, ועל זה אמרה תורה ואספת דגן, ובוועו שהיה שופט של ישראל (ב"ב צ"א ע"א), היה בעצמו זורה את גורן השעורים בלילה, משום מצות ישוב ארץ ישראל, וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, וכן כאן האם יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה?"⁹². "ולא עבודת קרקע בלבד, אלא לימוד כל אומנות מותר משום יישובה וכבודה של ארץ ישראל, שלא יצטרכו לבעלי מקצועות מארצות זרות ורחוקות, ויאמרו הגויים שלא נמצא בכל ארץ ישראל בנאי או סנדלר אומן, ולכן לימוד כל אומנות בארץ ישראל מצוה"⁹³.

והנה מעשים שבכל יום שרופא או מדען, איש עבודה או חקלאי, ממשיך לעבוד מעבר לגיל הפרישה כתרומתם לציבור הארצישראלי, ובעצם גם בחו"ל, ואין לו מחליף בתחום זה.

90. תמיכה כזו נחשבת כחלק ממצוות הצדקה; משב"ר סי' רל"א ס"ק ח', ע"פ דעת הרמב"ם בשמונה מדרגות הצדקה, הלי' מתנות עניים פ"י, וע"ע בדרך אמונה לרמב"ם שם.

91. ברכות נ"ח ע"א ובירושלמי. וראה עוד בפיה"מ לרמב"ם, בהקדמתו (עמ' נ"ה ע"ב בדפוס וילנא).

92. חידושי חת"ס לסוכה ל"ו ע"א.

93. דרשות הח"ס לתורה, תורת משה, פרשת שופטים בד"ה מי האיש; מובא בשו"ת יחווה דעת ח"ג סי' ע"ה בהערות שוליים, וע"ש עוד בח"ה סי' נ"ו ואכמ"ל.

יא. שילוב, או עדיפות לחיי תורה?

הפתרון לשאלה זו — אם אין האדם חיוני — נמצא כבר אצל רבי יהודה החסיד, מבעלי התוספות, בספרו ספר חסידים⁹⁴: "טוב אחרית דבר מראשיתו"⁹⁵. אם אדם לומד בשעת הקציר ובציר, ובשעה שהיה יכול להרויח, ואינו עוסק אז ברווח, ולא יהיה לו מה לאכול, הרי יותר טוב שבתחילה יעסוק במלאכה, ואחר כך יעסוק בלימוד תורה. זהו טוב אחרית דבר מראשיתו. אבל אם יש לו ממון הרבה, והוא שיהא ממונו ביד נאמנים להרויח ויכול להתפרנס, אז יותר טוב שיעסוק בתורה". לומר, על האדם המסודר מבחינת פרנסה לעזוב את עבודתו ולהתמסר ללימוד תורה, זהו האידיאל.

כרוך שאדם היכול לעבוד בעבודה כלשהי, אל יהא בשום אופן יושב בטל. כבר ראינו שהבטלה מביאה לידי מחלות הגוף והנפש, ועבירות חמורות. והנה הנצי"ב מוולוז'ין, בהתייחסו לעניין הנהגת שנת השמיטה ביישוב הארצישראלי שבימיו — דבר שלא יצא לפועל עקב קשיי הפרנסה וביסוס החלקאות בארץ ישראל שלפני כמאה שנה⁹⁶ — טוען שברור שאין לחשוב על אוכלוסיה שלמה היושבת בטל במשך שנה שלמה — השעמום והעבירה יגבירו חילם במצב זה — אלא יש ליסד שיעורי תורה בכל אתר ואתר כדי להעסיק את אנשי העמל והעבודה בעיסוק רוחני מחשבתי במשך שנה תמימה, ובכל מקום לפי הרמה המתאימה, וזוהי בעצם אחת ממטרותיה הנעלות של מצות שנת השמיטה⁹⁷.

אם כן בעיני חכמינו, מעמד של הנהגה מיגיע כפיו גבוה הוא, וכך כתוב במדרש תהלים⁹⁸: "אמר רב חייא משמו דעולא: גדול הנהגה מיגיעו יותר מירא שמים, ואילו גבי ירא שמים כתיב אשרי כל ירא ה', ואילו גבי נהנה מיגיע כפו כתיב, יגיע כפיך כי תאכל, אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא, ואילו גבי יראת שמים לא כתיב וטוב לך". הסגולות הגדולות של המתפרנס מיגיע כפיו — פרנסה כשרה, בריאות הנפש והגוף, העיסוק בתיקון העולם והפרישה מעבירה,

94. ספר חסידים סי' תתקנ"א, מובא ביחודה דעה ח"ג שם, וכן הוא בנפש החיים לר' חיים מוולוז'ין שער א' פ"ח: "אבל יחיד לעצמו שאפשר לו להיות אך עסוק כל ימיו בתורתו ועבודתו ית', ודאי שחובה מוטלת עליו שלא לפרוש אף זמן מועט מתורה ועבודה לעסק פרנסה ח"ו". וכן נפסק להלכה בדברי המג"א לאו"ח סי' קנ"ו: "ומי שאינו צריך לכך (להתפרנס), חייב לקיים והגית בו יומם ולילה (כפשוטו). וכן הוא בשו"ע הרב שם סעיף א', ובכה"ח ס"ק ז', וע"ע במשב"ר לשם.

95. קהלת ז', ח'.

96. למעשה הונהג היתר מכירת ארץ ישראל לנכרי כדי להפקיע את הקרקע מקדושת שביעית; עיין רש"י ז"ן, לאור ההלכה, "השמיטה", פ"ד — "היתר המכירה", ועוד.

97. "עלינו... להעמיד בכל קאלאניע (מושבה) אנשי תורה ומוסר שיטיפו לפני האנשים כפי ערכם בהלכות ואגדות ומוסרים טובים ואמונה בה'... וידעו ויבינו וישכילו כי לא להושיב ארץ פלישתים (פלשטינא) אנחנו מנדבים כי אם להושיב נשמות ארץ הקדושה לה' ולישראל עמו"; עיין שו"ת משיב דבר ח"ב קונטרס השמיטה (נדפס אחרי סי' נ"ג) בד"ה אכן עתה.

98. מדרש תהילים קכ"ח: א', מקביל לברכות ח' ע"א.

וכמובן במיוחד עם קביעת עיתים לתורה, מעניקות לאדם ברכה בעולם הזה ובעולם הבא בגוף ובנפש. עול הפרנסה גדול הוא, חשוב הוא, מצוה הוא, קדוש הוא. וכן סכנות הבטלה גדולות הן.

ברם, עול התורה עולה עליו. ואי לכך על האדם מישראל, הנהנה מפרנסה סדירה ובטוחה להתמסר לתלמוד תורה כפי כוחו ויכולתו. רק אם בשוק העבודה או בנסיבות הכלכליות אין מי שימלא מקומו בתרומתו לציבור ולחברה, ובמיוחד בענייני ישוב ארץ ישראל, ניתן לבכר מצוה זאת על פני קבלת עול התורה בצורה מקיפה יותר. לכן על הציבור לדאוג להקמת רשת שיעורי תורה בכל אתר ואתר, ברמות נאותות למשתתפים, עבור כל אדם הפורש מעבודה, ואין להושיב אדם בטל בשום פנים ואופן. קיימים כיום גם מפעלים רבים של עשיית חסד עם הזולת, המבוססים על התנדבותם של הגמלאים, וכזה ראה וקדש.

יב. סיכום:

יחסם של חכמי ישראל למלאכה ולמתפרנס ממעשה ידיו חיובי ביותר. עבודות יצירה ותרומה לזולת נחשבות כמצוה, והעוסק במלאכה מתברך בגוף ובנפש ובנשמה. אין להפסיק עבודתו של המזדקן נגד רצונו עקב גיל, אלא אם כן הותנה על כן מראש בחוזה העבודה, או שקיים מנהג מחייב במקום. (תנאי או מנהג שכזה בא בדרך כלל מתוך לחץ כלכלי התלוי בשוק העבודה, עקב חוסר מקומות עבודה ואפשרות קידום). כמובן, אי-הפסקה זו מותנית בכושר בתיפקוד, שנקבע בהתאם לאמות-מידה במקצוע. זקן שתש כוחו או הלקוי בכושר, יפרוש מעבודתו, וייתמך על ידי תכנית ביטוח ממלכתי או פרטי, ובדיעבד אפילו על ידי צדקה אם יש בכך צורך. על האדם להתמסר בשנים אחרונות אלו לתלמוד תורה ולשיפור מצבו הרוחני. לאדם הנמצא בעמדת מפתח ואשר אין לו מחליף במקום, ניתן לשקול אי-פרישה מעבודה. בכל מקרה אין לו לאדם הכשיר לתפקיד לפרוש מעבודה ולשבת בטל. עבירת הבטלה גדולה בעיני חכמי ישראל.

נסיים בציטוט הסיום של הרמב"ם בספר היד, כתארו את המצב האידיאלי הנכסף עלי אדמות, הוא ימות המשיח⁹⁹: "לא נתאוו החכמים והנביאים לימות המשיח, לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בגויים, ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח, אלא כדי שיזכו לחיי העולם הבא. ובאותו הזמן לא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים, ויודעים דברים הסתומים, וישיגו כוראם כפי כח האדם, שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים"¹⁰⁰.

כי"ר בב"א.

99. רמב"ם סוף הלכות מלכים.

100. ישעיהו י"א, ט.